

הכינוי בשירת החול של תקופת ספרד

יהודה רצהבי

הכינוי נמנה עם הסממנים השייריים המובהקים בספרות ישראל. עניינו ידוע: במקום לפרש בדבר בשמו נותן המשורר הגדרה תחתיו, והקורא בכוח בינתו וידיעתו במקרא יורד לכוונתו של הכותב. הכינוי הוא מעין חידה ספרותית, שראשיתה מחשבה ועיון וסופה הנאה ושעשוע. השימוש בקישוט זה רצוף בספרותנו: יסודתו במקרא, המשכו בתלמוד ובמדרש, ושיאו – בפיוט העברי. פייטנים ראשונים השתיתו דבריהם על המקרא והאגדה. וכיון שבקיאותם בהם מופלגת היתה קבעו מטבעות כינויים לרוב: הן של הקב"ה וכנסת ישראל והן של אבות האומה ואישי המקרא. נמצאו פייטנים גדולי שירה, מעין ר' סעדיה גאון, שחיבר ט"ז „הושענות" לחג הסוכות, שכולן מיוסדות על כינויים: מהם הסובבים על הקב"ה, ומהם – על ישראל, ומהם על אישי המקרא. הרי לדוגמא מקצת מכינוייו של אברהם אבינו: "אב עקד בן, אב ידעך מבין מנאצים, רץ ונס יוקח נא, אב העיר ממורח כאור, אב בנה בבית אל מזבחות שנים", ורבים כיוצא בהם. משוררי תקופת ספרד שעשו את המקרא דוגמא ומופת ליצירתם – בסגנון, בדקדוק, בלשון ובקישוטים – המשיכו כקודמיהם במסורת הכינויים. וראוי לציין שהם הפליאו לעשות בו והעבירוהו גם לשירת החול.

רכנם של היוצרים בכל הדורות, שאינם משתמשים בכינוי על דרך המקרה. משפע הכינויים העומדים לרשותם, בוחרים הם בזה העולה עם עניינו של השיר ומתמזג בו יפה כעצם מעצמותו. שיטה זו מתאשרת גם מפרשנות המקרא של האסכולה הספרדית. ר' אברהם בן עזרא מדקדק בהבחנה זו בפירושו לכינויים במקרא. והוא הרי ייצג בשירתו, בפרשנותו ובחיבוריו למיניהם את בית מדרשה של יהדות ספרד. ומה שדרשו משוררי ספרד במקרא קיימו בשירתם.

הכינוי בשירת ספרד העברית הוא חוליה אחת בשרשרת הכינויים ביצירת הדורות. לשם הבנת התפתחותו ורציפותו יש צורך להקדים לו דוגמאות ספורות מן המקרא והמדרש. ההדגמות משירת החול הספרדית שאובות ממעגל שירי היחיד, לפי שכוונת המשורר בהם נהירה ובהירה יותר.

מקרא – „הדום רגלי ה' "

בשלושה מקומות במקרא נתכנה בית המקדש "הדום רגלי ה'": ולא זכר הדום רגליו ביום אפו (איכה ב א); והשתחוו להדום רגליו (תהלים צט ה); נשתחוו להדום רגליו (שם קלב ז). והוא דרך משל כביכול מושבו של הקב"ה בשמים ממעל ורגליו יורדות לנח בבית המקדש (מצודת דוד לתהלים קלב ז). הכינוי נובע אפוא מציוור מושאל למנוחתו של המקום והשראת שכינתו במקדש. ואכן בשני כתובים (תהלים צט ה; איכה ב א) מתרגם יונתן "בית מקדשיה". מדרש איכה רבתי (ב א) אומר במפורש: "אין הדום זה אלא בית המקדש הדא הוא דכתיב 'רוממו ה' אלקינו והשתחוו להדום רגליו קדוש הוא". דפוס לשון זה מצינו באגדה הנודעת על ר' עקיבא וחבריו, שהיו מהלכין בדרך ושמעו קול המונה של רומי מפלטירו בריחוק ק"ך מיל. התחילו הן בוכין ור' עקיבא משחק.

כששאלם ר' עקיבא לפשר בכים, ענו: הללו כושים שמשתחוויים לעצבים ומקטרים לעכו"ם יושבים בטח והשקט. ואנו בית הרום רגלי אלקינו שרוף באש ולא נבכה? (מכות כד, א).

כשנטש יהודה הלוי את ספרד ושם פעמיו לארץ ישראל מטעים הוא שתכלית נסיעתו להתפלל במקום המקדש בירושלים, הואיל והתפילה קרובה להתקבל שם:

**וחדלתי הלוך על כף ועל אף / ונתתי בלב ימים ארחי
עדי אמצא הרום רגלי אלקי / ושמה אשפכה נפשי ושיחי**

(הציקתני תשוקתי, שירמן, השירה העברית, ח"א ע' 502 שו' 12-11)

ויש לתת את הדעת שגם בתלמוד וגם בשיר ריה"ל קשור הכינוי "הרום רגלי אלקים" בהילוך ובדרך.

מקרא — "יושב הכרובים"

כשרויד ואנשי יהודה הלכו לקרית יערים להעלות משם את ארון האלקים אומר הכתוב על הארון "אשר נקרא שם, שם ה' צבאות יושב הכרובים עליו" (שמואל ב' ו ב). כזכור הוצבו על ארון העדות שני כרובים. ביניהם שרתה שכינה ומשם יצא הדיבור למשה (שמות כה יח-כב). כשמדברים בהעברת הארון ומזכירים את שם השם אין כינוי ראוי לו מאשר "יושב הכרובים".

ראבי"ע — "אל חיי", "אל השמים"

משורר תהילים, ששכן ב"ארץ ירדן וחרמונים", הרחק מירושלים, מביע את געגועיו לשם השוכן במקדש במלים: "צמאה נפשי לאלקים לאל חיי" (תהלים מב ג). את כמיהתו העזה לאלקים דימה לתאוות הצמא למים, ואת השם כינה "אל חיי". ראבי"ע, איש האסכולה הספרדית, אומר על כך בפירושו הכתוב: "המים ירוו האדם רגע ויחיה ותשוב נפשו אליו, ולא כן הלחם. על כן דימה היכספו לבית השם כהיכספו הצמא על המים. ובעבור כי חיי בני אדם תלויים במים על כן לאל חיי". נמצא שהכינוי עולה בקנה אחד עם הלשון "צמאה" שקדמה לו.

מזמור קל"ו המספר בגדולת הבורא, במעשי הבריאה ובנסים שעשה האל לעמו ביציאת מצרים חותם בחסד השם, המכין מזון לכל בריה: "נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו" (תהלים קלו כה). לפסוק זה סומך המשורר את הפסוק האחרון שבמזמור "הודו לאל השמים כי לעולם חסדו" (תהלים קלו כו). כינה המחבר את השם "אל השמים". על שום מה? מסביר ראבי"ע: "בעבור כי סבת הלחם מטר השמים וכן כתוב 'פתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים' (דברים כח יב). על כן חתם 'הודו לאל השמים'."

תלמוד — "בעל מחשבות", "יודע מחשבות"

ידוע אותו מעשה בר' שמעון בן שטח, שהעמיד לדין את ינאי המלך על שעבדו הרג נפש. בשעת הדין כבשו חכמי הסנהדרין את פניהם בקרקע, ושחקו מחמת אימת המלך. אז ייסר אותם שמעון בן שטח במשפט הבא: בעלי מחשבות אתם, יבוא בעל מחשבות ויפרע מכם (סנהדרין יט, ב). בשתיקתם היו אחוזי מחשבות לפיכך כינה אותם בעלי מחשבות. כבואו להציג כנגדם את הבורא, החזק מהם באותה מידה, כינה אותו "בעל מחשבות". בעניין אחר אומר ר'

שמעון בן שטח על איש שהרג את חבירו, ואין שני עדים להמיתו על פיהם: "היודע מחשבות יפרע מאותו האיש שהרג את חבירו" (סנהדרין לו ב). אך כאן כינה את הקב"ה "יודע מחשבות", לפי שהוא היודע צפונות לב ומחשבה.

תלמוד — "מחיה מתים", "בעל נחמות", "בעל הגמול"

בתלמוד (כתובות ח ב) מסופר אותו מעשה ביהודה בר נחמני, מתורגמנו של ר' חיא בר אבא, שביקר בבית אבלים ואמר דברים כנגד המקום, הנפטר, האבלים, המנחמים וכל בית ישראל. הדברים שהשמיע מעוצבים כברכות החותמות בשם ובכינוי של שבח לאלקים. אף על פי שהברכות נאמרו בבת אחת — כינויי האל שונים בכל ברכה וברכה, הכל לפי עניינה של הברכה. כברכת המקום, שיש בה אזכרת תחיית המתים, הכינוי הוא "מחיה מתים". בתנחומי האבלים — "בעל נחמות". בברכת למנחמים גומלי חסדים — "בעל נחמות". בברכה למנחמים גומלי חסדים — "בעל הגמול". נמצא שהכינוי הוא מעשה בחירה מכוונת ואינו שימוש מקרי.

הנגיד — "אל למושעות"

ומן המקרא והתלמוד אל שירת ספרד. שירו של הנגיד "נשמה מאשר תתאו גדועה" (דיואן הנגיד, מהר"י ירדן, עמ' 209-210) נכתב, כעדות הכתובת שעל גביו, בימי עלומיו של המשורר. ההקדשה בחתימת השיר מופנית לידיד-נפש של המשורר, והיא מסיימת בתפילה על שלומו של הידיד:

**יהי לך יה כאהבתך, ונפשך / אשר אהב תהי מצר פדועה
וישלח אל למושעות לך, עד / בלי שמש וירח, ישועה**

(שם עמ' 120, שו' 23-24).

לפי פשוטם של דברים היה הידיד שרוי בסכנת נפשות מצד אויביו, והמשורר שוטח תפילה לאלקים לשלוח לו ישועה. ומה כינוי בוחר הוא לאלקים? "אל למושעות". הלשון שאול מן הכתוב "האל לנו אל למושעות" (תהלים סח כא). לפי תרגום רס"ג עניינו: מי שהישועה ביכלתו. כיון שהידיד זקוק לישועה הרי שהכינוי לאלקים, המחוייב על פי העניין, הוא אלקי הישועה. ויש להעיר שגם במקרא הכינוי עולה עם העניין; לפי שהפסוק הסמוך לו מספר בנקמת ה' באויביו "אך אלקים ימחץ ראש אויביו" (שם, סח כב).

רשב"ג — "חסין", "רוכב ערבות", "מגלה עמוקות"

ברשות ל'נשמת' מונה בן גבירול — בעקבות המדרש (ויקרא רבה ד ח) — צדדים שווים בין הנשמה לבוראה. אחד מהם הוא: המשא והסבל. מה הקב"ה סובל את עולמו אף הנשמה סובלת את הגוף.

חסין ישא שחקים על זרועו / כמו תשאי גויה נאלמה

(שחי לאל, שירמן, השירה העברית, ח"א, עמ' 238 ג).

כינה המשורר את הבורא „חסין“, על שום כוחו וגבורתו, והוא על דרך הכתוב 'מי כמוך חסין יה'

(תהילים פט ט).

השיר "ניחר בקוראי גרוני", שהוא סטירה חריפה על אנשי סרגוסה חותם במוטיב נפוץ בשירת המשורר: אהבת החכמה.

**אדרוש בעודי אחפש / כמצות שלמה זקני
אולי מגלה עמוקות / יגלה תבונה לעיני**

(שירמן, עמ' 210 שו' 52-53)

כלומר, כל זמן שהוא בחיים יחזר אחרי החכמה בתקווה שה' יפקח עיני שכלו בה. ומה כינוי הוא בוחר לאלקים? "מגלה עמוקות". כיון שהמשורר מעמיק בחכמה וחותר להגיע לסודותיה ורזיה הריהו מצפה שה' "מגלה עמוקות" יגלה לו נסתרותיה.

ובכאותו שיר מרמז הוא את נפשו ההססנית לצאת מן המקום ולא להיתפש לפחד מפני סבל מסעות וסכנות דרכים ביבשה ובים.

**אם תמצאי מצוק וצר / אל תפחדי אל תרהבי,
אם תדרכי עמק והר / אם במתי ים תרכבי**

(שירמן, שם, עמ' 221, שו' 26-27)

כיון שמחשבת המשורר היתה לנטוש את ארץ ספרד ולהפליג לארץ אחרת במזרח, מציין הוא את מסעו הצפוי בים הגדול בלשון "אם במתי ים תרכבי", העולה יפה עם לשון המקרא "ודורך על במתי ים" (איוב ט ח), וגם עם המטבע הערבי רָכַב ים" (רכב אלבחר), שעניינו "פָּרַש בים". כדי לשכנע את נפשו הדואבת על נטישת ביתה וקהל ערתה הוא מספר לה שגורל נדודים ומנוסה מפני רודפים היה גם חלקם של אבות האומה: אברהם יעקב ומשה. אלה נטלו מקל נדודים ובטחו באלקים. בלשון המשורר:

חסו בגלותם בשם / צור בערבות רוכבי

(שם עמ' 212, שו' 38)

משפע הכינויים לאל בחר המשורר את הכינוי **רוכב ערבות** (תהלים סח ה). בגלל החרוז הפך בן גבירול את סדר התיבות. ויש כאן תיאום מופלא בין האדם לבורא. המשורר הסתכן במסע ים ובטח באלוקיו — "רוכב במתי ים". הקל — "רוכב ערבות".

רשב"ג — "עניה סוערה"

בשיר "מה לך יחידה", שכתב בן גבירול בצאתו מסרגוסה עקב ריבו עם ראשי הקהל שם, פונה הוא לנפשו בכינוי "עניה סוערה".

קומי, עניה סוערה / קומי וגם התיצבי

(מה לך, בית 22)

"עניה סוערה" במקרא (ישעי' נד יא) הוא כינוייה של כנסת ישראל בגלותה. הכינוי, על פי התרגומים והמפרשים הקדמונים, הולם ביותר מצבו של המשורר באותה שעה. תרגום יונתן: **תשיכתא מקבלא עולבן** [ענייה סובלת עלבונות] — רמז למשורר הסופג עלבונות מקהל סרגוסה; תפסיר רס"ג — ציעיפה מנקולה [חלשה מטולטלת] — הרי זה המשורר החולני והחלש בגופו, שנגזרו עליו גלות ונדודים מעירו; פירוש ראב"ע — **שלבה סוער ברוכי צרות**. כלום אין זה תיאור קולע למשורר שסבל עוני, חולי, בדידות וריבות עם אנשי מקומו?

ריה"ל — "מרכה סלוח", "משביח שאון ימים"

משוררי ימי הביניים יראים ושלמים היו. עולמם הדתי משתקף לא בשירי

קודש בלבד שכתבו אלא אף בשירי חול. כשעמד ריה"ל לצאת לא"י ולעשות רכבו בים הגדול עמד לנגד עיניו מאמר חז"ל — בשלושה מקומות השטן מצוי לקטרג: השרוי בבית המרוע והמהלך בדרך יחיד והמפרש בים הגדול (קוהלת רבה נ ג). כבשר ודם שאינו נקי מחטא ידע כי מידת הדין מתוחה עליו. יראתו מחטאיו מפורשת בחתימת שירו "היוכלו פגרים". כיון שלא עשה תשובה הרי שנתחייב בנפשו. אף על פי כן הוא משליך יהבו על האל שינהג בו במידת רחמים, ולא במידת הדין, וישא לעונותיו.

אבל יש בטוח / במרבה סלוח / וחיל וכוה למוציא אסירים

(שירמן עמ' 67,500-68)

"מרבה סלוח" הוא התואר הראוי לאלוקים לגבי אדם המבקש סליחה על חטאיו. כיוצא בו "מוציא אסירים", המשורר שבוי ביד חטאיו, כפי שאמר בבית שלפניו "ונפשי ודמי ביד חטא מסורים" (שם שו' 65). סליחת האל תשחרר את המשורר החוטא מכבלי חטאיו. "מוציא אסירים" הוא איפוא תולדה ותוצאה של "מרבה סלוח". אפשר לפרש "מוציא אסירים" גם לגבי זיקת המשורר לגלות ספרד. עד כה היה ריה"ל אסיר בכלא הגלות. אלוקים שזיכה אותו לעלות לא"י ושחררו מקור-גלותו הריהו "מוציא אסירים". אבל ההקשר הענייני מכריע לצד הפירוש הראשון.

שירייהם הם השירים האישיים המאפיינים את שירת הלוי, לפי שהם מיוסדים על חויית מסעו, מספרד לארץ ישראל, בים הגדול. תיאור סערת הים וחידולן הספינה ונוסעיה בא לירי ביטוי עז בשירו "התרדוף נערות". בעת צרה, כשהקברניט והמלחים עומדים חדלי אונים נוכח נחשולי הים המאיימים להטביע את הספינה, מתפללים הנוסעים איש איש לאלקיו. המשורר, בכללם, מתפלל לאלקי ישראל שעשה לו נס, מעין הניסים שעשה לאבותיו על ים סוף ועל הירדן. וכיצד הוא מכנה את אלקים במעמד זה?

תשבח למשביח שאון ימים / בעת שיגרשו מימיו רפשי

(שם שירמן, עמ' 496 שו' 28).

שעה שהוא מתפלל לרגיעת הים מזעפו הרי הכינוי הראוי לאל הוא "משביח שאון ימים" — כלומר משקיט את המולת הים. על דרך הכתוב "משביח שאון ימים שאון גליהם" (תהלים כה ח). על ההתאמה העניינית נוספת גם התאמה צלילית בין המשורר לאלקים; זה משבח וזה משביח.

הכינוי בספרות הפרוזה.

מן השירה נמשך השימוש גם לכתיבה פרוזאית. בפרשת העקידה עומד ראב"ע על דברי המלאך לאברהם "כי עתה ידעתי כי ירא אלקים אתה" (בראשית כב יב) וכותב: "ועוד אפרש סודו בפסוק ידעתוך בשם (שמות לג יב) אם יעזרני השם יודע הנסתרות" (שם כב א). הואיל ועוסק הוא בפירוש סודות מכנה הוא את האל "יודע הנסתרות".

כיוצא בו רמב"ן בפירושו לתורה. רחל שנמנע ממנה פרי בטן אומרת בחמתה ליעקב: "הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי" (בראשית ל א). בעקבות המדרש והמפרשים אומר רמב"ן, שכוונת רחל שיתפלל עליה כדרך הצדיקים

שהתפללו על נשים עקרות. יעקב, שחרה אפו בה, טוען שאין הצדיקים יכולים לערוב שתפילתם תישמע ותתקבל בשמים. בהמשך הדברים כותב רמב"ן: "והנה הצדקת, בראותה שלא תוכל להיסמך על תפילת יעקב, שבה להתפלל על עצמה אל שומע צעקה. וזהו וישמע אליה אלקים" (בראשית ל ב). במקום שמדובר בקבלת צעקת־תפילה בוחר רמב"ן לאלקים את הכינוי "שומע צעקה".